

III. ПРОБЛЕМИ СУДОУСТРОЮ, ПРОКУРАТУРИ ТА АДВОКАТУРИ

*Захарченко П. П.,
доктор юридичних наук,
професор, професор кафедри історії
права та держави юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4968-9844*

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/151-163>

УДК 343.1

ІНСТИТУТИ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (XIV–XVI СТ.): СТРУКТУРА, КЛАСИФІКАЦІЯ, КОМПЕТЕНЦІЯ

Анотація. У статті здійснено класифікацію судових органів у Великому князівстві Литовському (далі ВКЛ), до складу якого в зазначений період входила більшість українських земель.

Метою роботи є виявлення інститутів судочинства, що діяли в період середньовіччя у ВКЛ, вивчення їхньої структури, класифікація та компетенція кожного з них.

Услід за більшістю дослідників історії національного права автор поділяє думку про проходження трьох етапів еволюції організації судочинства у вказаний період. В основу періодизації покладений відомий принцип належності судів, виокремивши суди державні та недержавні. Здійснено характеристики кожного із інститутів судової влади. Зазначено, що державні суди перебували під безпосередньою юрисдикцією великого князя та його урядників, у той час як недержавні суди не підпорядковувалися урядникам, проте їхні рішення визнавалися легітимними. Такі суди влаштовували як Великого князя Литовського (Господаря), так і широкі верстви населення, адже перший намагався розвантажити судові інстанції, а другі – шукали можливості вирішити спір на місці, без далеких переїздів і особливих грошових витрат з дотриманням букви і духу закону.

Найбільшу увагу автором приділено копним судам, створеним на основі українського звичаєвого права. Вони виникли у XIV ст. із традиції руських вервних судів. Вважають громадськими судами, які діяли на всій українській етнічній території, здебільшого у сільській місцевості. Міста і містечка, які не перебували на магдебурзькому праві, також включалися у склад копної території. У його роботі брали участь представники різноманітних верств і прошарків українського суспільства, починаючи від селянства, і завершуючи шляхтичами-урядовцями.

Акцентовано увагу на юрисдикцію копних судів у частині кримінального процесу. Доведено, що з кримінальних справ, що розглядалися копними судами, вирізнялися майнові злочини – крадіжка, пограбування, розбій, підпал. Практикувалася кваліфікована смертна кара,

насамперед повішення, спалення, четвертування. Спочатку під юрисдикцію копних судів потрапляли всі мешканці копного округу (околиці), однак згодом шляхта отримала право судитися господарським судом.

У висновках, зазначено, що попри розмаїття інститутів судової влади компетенція кожного суду була достатньо чітко визначена.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, інститути судової влади, класифікація судів, судочинство, державні та недержавні суди.

Постановка проблеми.

Структуризація судових органів та організація судочинства на українських етнічних територіях Великого князівства Литовського, як вважають дослідники, пройшла три етапи. Перший – від захоплення території руських князівств у середині XIV ст. до укладення Кревської унії між Литвою і Польщею у 1385 р. Він характеризувався подальшим пануванням місцевого права в усіх його галузях. Незначні зміни торкнулися структури й компетенції судових установ. У цей час з'являється суд Великого князя Литовського.

Другий – від 1385 р. до ухвалення II Литовського статуту у 1566 р. У цей період відбулася ліквідація удільних князівств (Волинське 1452 р., Київське 1471 р.), а замість князів, повідомляє літопис, «стали воєводи». Відтоді розпочався інтенсивний процес проникнення західно-європейського і польського права на територію України. Помітні зміни відбуваються в системі судочинства. Кількість судів збільшується, а їхні юрисдикційні повноваження звужуються. Усвідомлюючи умовність будь-якої класифікації, пропонуємо підтримати пропозицію сучасного дослідника історії судочинства доби Середньовіччя в Україні С. Ковальнової¹, яка застосувала принцип належності судів, виокремивши суди державні та недержавні (незалежні від влади). До **державних** належали:

1. Центральні суди:

- суд великого князя (господарський);
- суди, що здійснювали судочинство за його дорученням:

а) суд панів-радних;

б) маршалківський суд;

в) комісарський суд;

г) межовий суд;

д) асесорський.

2. Регіональні суди:

– суди воєвод, старост, намісників, державців.

3. Доменіальні суди.

До **недержавних судів** належали:

– церковні суди;

– суди в містах із магдебурзьким правом;

– третейські та полюбовні (компромісні) суди;

– копні суди;

– суди для представників деяких національних та релігійних меншин – євреїв, вірмен, а згодом татар.

Охарактеризуємо їх детальніше.

Державні суди перебували під безпосередньою юрисдикцією великого князя литовського та його урядників. Серед них виділявся *господарський* – суд господаря, тобто литовського князя, який вважався верховним суддею в державі. Ним розглядалися найважливіші справи, а також ті, які князь самостійно обирав до свого провадження, виступаючи як суд першої інстанції для певного кола осіб. Коли підсудними були найвищі державні посадовці, члени пани-ради, найбільші землевласники, засідання проводилися спільно з панами-радними. Правопорушення, вчинені удільними князями, також розглядав господарський суд. Він був найвищою апеляційною інстанцією для всіх судів як державних, регіональних, так і полюбовних, третейських і судів для жителів міст з магдебурзьким правом. У пошуках правосуд-

¹ С Ковальова, *Судебник великого князя Казимира Ягайловича: монографія* (Миколаїв, Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009) 65–71.

дя окремі піддані почасти самостійно добиралися до місця перебування князя, але не було жодної гарантії, що зацікавлена особа зможе добитися розгляду своєї справи. Переобтяжений державними справами князь звичайно відмовляв населенню, посилаючись на зайнятість. Окрім того, великий князь, який водночас був і польським королем, переважно більшість часу перебував у Польщі; населення ВКЛ могло звертатися до нього лише тоді, коли він перебував у межах князівства. Саме тому жителі князівства прагнули домогтися здійснення правосуддя на сеймах, коли можна було напевне застати і главу держави, і всіх радних панів.

Суди, що здійснювали судочинство за дорученням великого князя литовського:

– *комісарський суд* відомий з XV ст. Складався з призначених князем на кожен окремий процес комісарів. Розглядалися земельно-межові спори з виїздом на місце для з'ясування обставин і проведення судового засідання. Від середини XVI ст. покликаний був розв'язувати спори між великокнязівською земельною власністю і шляхетською;

– *межовий суд* здійснювали удільні князі Великого князівства Литовського щодо спорів про кордони князівств, а також розглядав земельні спори на території уділу;

– *асесорський* – суд, відомий з XVI ст., складався з призначених суддів із членів панів-ради. Розглядалися будь-які справи за князівським дорученням. Вирок погоджувався з князем, був остаточною і оскарженню не підлягав;

– *маршалківський*. Працював одноосібно чи колегіально за особистим дорученням князя. Судді виїжджали на місце спору, мали право ухвалювати рішення без погодження з князем. У такому разі верховному судді могла бути подана апеляція. Суд очолював маршалок двірський – особа, що управляла князівським

господарством, чи великий маршалок – керував обслуговуючим персоналом князя у місцях його перебування. Останній скликав засідання панів-ради, стежив за порядком на них, представляв послів. Розглядав справи про злочини у місцях перебування князя, замах на князя, панів-радних чи депутатів сейму;

– *суд панів-ради* існував упродовж ста років до появи II Литовського статуту. Функціонував спільно з князем. За відсутності останнього здійснював судочинство колегіально, без його участі. Збирався двічі на рік, йому були підсудні всі справи, що надходили на розгляд великого князя, зокрема скарги на старост і воєвод.

Провінційні (регіональні) суди. Судова система ВКЛ не знала чіткого розмежування між компетенцією центрального та регіональних судів. Верхівка (магнати, шляхта, духовні ієрархи) мали привілеї на звернення до іншого суду, у тому числі й до суду великого князя литовського. Селянське, міське населення, враховуючи й жителів міст, що користувалися магдебурзьким правом, таких привілеїв були позбавлені.

Існування у ВКЛ *судів воєвод, старост, намісників-державців*, віднесених нами до регіональних судів, свідчить про не відокремленість судової системи від провінційної адміністрації. У джерелах та літературі названі представники місцевої влади вживаються як синоніми. Термін «державець» утворений від держання, тобто умовного володіння територією, окремим адміністративним округом: селом, волостю, замком, повітом. Спочатку ним позначалося держання/тримання землі чи маєтності, пожалування «в держание» великим князем литовським¹. Саме він призначав на посади старост чи намісників шляхтичів, на які покладался обов'язок здійснювати судочинство. Їм надавалося право здійснювати повноваження на територіях, що були маєтностями (доменом) литовсько-

¹ А. Балануца, 'Механізми місцевого управління на українських землях в добу Великого князівства Литовського' (2000) 17 *Україна в Центрально-Східній Європі* 511–512.

го князя. Нерідко на посади старост чи воєвод претендували люди, що носили князівський титул.

Під юрисдикцію воєвод, старост, намісників-державців потрапляли господарські (князівські) селяни, міщани міст, що не мали магдебурзького права, бояри, шляхта, інші особи, що володіли землями у складі князівських маєтностей. Мешканці міст з магдебурзьким правом, приватновласницькі селяни та інші піддані підлягали суду у тому разі, коли підозрювалися у вчиненні тяжких кримінальних злочинів. Провадження здійснювалося як з цивільних, так і з кримінальних справ переважно у вихідні дні. Лише з тяжких кримінальних справ, «крвавое и кгватованое», судовий процес міг проводитися і в робочі дні. Такий стан речей пояснюється значним навантаженням представників державної адміністрації, які не знаходили можливості виконувати судові функції у інші дні, крім вихідних.

У віданні судів старост перебували справи про виступи залежного населення проти шляхти, у разі надходжень цивільних позовів з інших волостей або розглядали позови осіб, яким підпорядковувалися селяни повіту¹.

По окремих видах особливо тяжких злочинів та резонансних справах (наїзд на маєток, самоуправство, спори про шляхетську честь) судовий процес міг проводити великий князь литовський. У разі небажання звертатися до нього, рішення постановлялося судом намісника-державця.

На більшості українських етнографічних територій Великого князівства Литовського, зокрема, на Волині та Київщині, вирок воєводи і старости, винесений представнику шляхетської верстви в особливо тяжких кримінальних справах потребував затвердження великим князем. Однак сторони за обоюсторонньою згодою мали право на звернення до провінційно-

го (регіонального) суду і могли виконати його присуд без участі центрального суду або вдатися до недержавних судів – третейського чи полюбовного.

Доменіальні суди. У ВКЛ, як і в Руській державі, склалася правова традиція, за якою держава передавала частину прав землевласникам для виконання окремих функцій у межах їхніх володінь. Одним із них стало надання права здійснення судочинства над населенням, що мешкало на території домену (маєтку). Таким чином, суд землевласника над підлеглим йому селянством відносився до категорії державних судів. Фактичне формування світського доменіального суду розпочалося тільки з виданням привілею 1447 р., коли право суду над селянами було надане всім землевласникам. Привілеї Волинський (1509 р.) і Київський (1507 р., підтверджений в 1529 р.) підтвердили право доменіального суду і сприяли його подальшому розвитку. Волинський привілей проголосив, що судова влада землевласника поширюється на будь-яку особу, що скоїла злочин в межах приватного маєтку, незалежно від належності або неналежності даної особи до вказаного землевласника².

Державна влада здійснювала контроль над відправленням правосуддя в доменіальних судах. Певною мірою наглядало за судом землевласника над селянами і суспільство: теоретично доменіальний суд був одноосібним, але звичайно пан судив у присутності громадських урядів. Оскільки держава контролювала доменіальні суди, то при відправленні правосуддя суддя мав керуватися тими ж принципами і правами нормами, що й інші державні суди: спочатку звичаєвим правом, а пізніше – Статутами Великого князівства Литовського – «водле обычаю права посполитого и статуту земского».

Процес у доменіальних судах нічим не відрізнявся від процесу в інших дер-

¹ М Довнар-Запольский, 'Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в.' (1905) III–IV Журнал Министерства народного просвещения 267.

² С Ковальова, Судебник великого князя Казимира Ягайловича: монографія (Миколаїв, Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2009) 65–71.

жавних судах. За Волинським привілеєм, головщина з панських людей, винних у вбивстві, сплачувалася тим, у чий залежності перебував потерпілий. У разі вчинення крадіжки приватновласницьким селянином на території, якою опікувався староста, штраф сплачувався поміщику, у підпорядкуванні якого перебував зловмисник. Крадена річ передавалася на користь поміщика – власника маєтку, на чий території правопорушника затримують. Потерпілому, своєю чергою, сплачувалася вартість украденого. «Вину» отримував власник селянина-зłodія. Такі ж правила існували і в Київській землі. Проте були й певні особливості. Так, відповідно до положень Київського привілею, у разі неспроможності зłodія сплатити вартість вкраденого, річ поверталася власнику, а до самого зłodія застосовувалася смертна кара через повішання. Жінка і діти правопорушника відповідали за злочин свого чоловіка чи батька, якщо знали про злочин і користувалися краденим. Селянин не міг виступати свідком у справах, де звинуваченим є його поміщик.

Серед недержавних судів виділялися:

– *третейські суди*. Початок діяльності третейських судів на українських територіях Великого князівства Литовського фіксується на рубежі XV ст. Він виник при дворі князя литовського не унаслідок рецепції, а як суто місцеве явище, що стало результатом поєднання інтересів господаря (Великого князя) і широких верств населення, адже перший намагався розвантажити судові інстанції, а другі – шукали можливості вирішити спір на місці, без далеких переїздів і особливих грошових витрат з дотриманням букви і духу закону. Йому підлягали переважно цивільні, насамперед, земельні справи, а також кримінальні, за скоєння яких передбачалось публічне покарання або страта. Учасники процесу заявляли про свою згоду вирішити справу у третейському суді до великокнязівської канцелярії, яка призначала склад такого суду. Відтак, суд не був постійною судо-

вою установою, а призначався окремо для кожної справи. На їхнє рішення сторони процесу погоджувалися свідомо, а обов'язковою умовою початку роботи третейських судів була згода з кандидатурами суддів. Останні мали відповідати певним критеріям. Відповідно до Литовського Статуту 1566 року, це мали бути «особи різних чинів, знатні, сумлінні і в праві здатні».

До кінця XV ст. в організації роботи третейських судів відбулись певні зміни. По-перше, до них почали звертатись і провінційні (регіональні) державні суди. По-друге, судді не призначались, як раніше, а стали обиратись самими сторонами. Будь-хто із представників магнатів, шляхтичів або міщан міг бути обраним до складу третейського суду. Однак передача населенню права здійснення правосуддя стосувалася лише окремих верств. До третейських судів могли вдавались здебільшого магнати та шляхта;

– *приятельський, компромісний або полюбовний* – суд приватних осіб, обраних за взаємною згодою і домовленістю сутяжників. Судді обиралися із середовища людей сумлінних, повнолітніх, без фізичних вад, обізнаних з правом, як правило, одного соціального статусу із позивачем та відповідачем. Не могли бути суддями у цих судових інституціях раби та інші невольники. Сторони заздалегідь домовлялися про свою згоду підкоритися будь-якому рішенням судді-добровольця. Вирок суду затверджував князівський суд, перевіривши його на відповідність правовим нормам.

Приятельські суди ухвалювали постанови і рішення на основі норм литовських статутів та Саксонського Зерцала. До їхніх послуг вдавались інколи державні суди, міські суди з магдебурзьким правом, зафіксовані факти полюбовних угод у копних судах.

Хоча в організації і діяльності приятельських судів спостерігається багато спільного з третейськими судами, відмінність між ними полягала в тому, що

у першому випадку відсутня умова про повідомлення органів влади про ухваленне спільне рішення про початок судового процесу;

– *суди міст з магдебурзьким правом* діяли автономно. Окрім міської ради – адміністративного органу, що інколи виконувала судові функції у цивільних справах, де правота позивача була очевидною, а також у особливо важливих кримінальних справах, існувала лава присяжних – судова установа міста. Головою суду і водночас управителем міста був війт, за відсутності якого ті ж функції виконував лентвійт. Лаву присяжних (до 12 суддів) обирали мешканці міста, що сплачували податок. До компетенції суду належали усі цивільні й частина кримінальних справ, що не входили до категорії особливо тяжких. Згадані, а саме – підпал, убивство шляхтича тощо, розглядалися державними судами, де мав бути присутній один із членів лави присяжних. Шляхта не була підсудна міському суду. Шляхтича, підозрюваного у вчиненні злочину, міська влада могла лише затримати і передати за підсудністю. Зважаючи на низький освітній рівень лавників, а також тривкі традиції, вони часто здійснювали судочинство не за нормами магдебурзького права, а за місцевим звичаєм.

Крім лави і ради судочинство у містах з магдебурзьким правом здійснювали *цехи*. Вони розглядали дрібні справи, які виникали в процесі виробництва. До компетенції цехових судів належали справи про порушення трудової дисципліни, порядку на цехових зборах, правил торгівлі тощо. У цьому разі звернення до цехових судів було обов'язковим. Інші суди не мали права розглядати зазначені справи під загрозою штрафу або арешту. Кримінальні справи не перебували у компетенції цехових судів. Судочинство по цій категорії справ здійснювала лава.

Цеховий суд проводився відкрито, публічно, на загальних зборах або

на раді майстрів цеху. Рішення ухвалювали або старійшинами цеху, або цехмістром одноосібно. Характер покарання залежав від ступеня винуватості цеховика. До правопорушників застосовувалися грошові штрафи, ув'язнення, виключення із корпорації. До менш кваліфікованого персоналу (підмайстрів) подекуди застосовувалось побиття.

Копні суди створені на основі українського звичаєвого права. Виникли у XIV ст. із вервних судів. Їх вважають громадськими судами, які діяли на всій українській етнічній території, здебільшого у сільській місцевості. Міста і містечка, які не перебували на магдебурзькому праві, також включалися у склад копної території. У його роботі брали участь представники різноманітних верств і прошарків українського суспільства, починаючи від селянства, і завершуючи шляхтичами-урядовцями. Матеріали практики копних судів свідчать, що траплялися непоодинокі випадки, коли селяни, які входили до складу суду, здійснювали судочинство над представниками шляхетського корпусу. Вітчизняний дослідник історії копних судів М. Бедрій у зв'язку з цим наголошує, що подібних аналогів у середньовічній Європі знайти дуже важко¹.

Спочатку копи, або купи, були органами самоврядування, згодом перебравли функції судового органу. Копна завжди збиралася за ініціативи потерпілої сторони на особливому місці, що отримало назву *коповище*.

Кількість членів копного суду ніколи не була сталою. У ньому брали участь усі бажаючі члени копи та зацікавлені особи. У разі необхідності досягнення злагоди між сторонами процесу, суддів обирали, але їхнє рішення по суті справи мало бути ухвалене всією копою. Зазвичай усі присутні на суді копники брали участь у процесі: вели слідство, ухвалювали рішення, були його виконавцями.

Копний округ включав у себе в середньому від чотирьох до дев'яти сусід-

¹ М Бедрій, *Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження* (Львів, 2014) 105.

ніх поселень¹. Скликалися для розв'язання суперечок між сусідами (мала копа), між членами всієї громади (велика копа) та жителями окремих громад (згромаджена копа). Територія копи складалася з декількох десятків сіл. Розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи, злочини за якими були здійснені на копній території. Серед цивільних домінували суперечки щодо власності й володіння земельними ділянками, невиконання сторонами умов різноманітних зобов'язань, шлюбно-сімейні справи. З кримінальних вирізнялися майнові злочини – крадіжка, пограбування, розбій, підпал. Практикувалася кваліфікована смертна кара, насамперед повішення, спалення, четвертування. Спочатку під юрисдикцію копних судів потрапляли всі мешканці копного округу (околиці), однак згодом шляхта отримала право судитися господарським судом.

Судовий процес поділявся на три стадії. Перша називалася «гарячою копою». Важливе місце на цій стадії належало «поволанню», тобто оголошенню про вчинений злочин. Як правило, ця процесуальна дія застосовувалася у справах про вбивство. Публічним оголошенням про вчинений злочин населення округу закликалося до збирання доказів по справі та розшуку злодія по гарячих слідах найближчими родичами і сусідами потерпілого. Фактично вони проводили попереднє слідство: гнали слід, проводили обшуки, опитували потерпілих, свідків.

Гоніння сліду відповідало давнім традиціям українського звичаєвого права. Коли слід, залишений зловмисником, приводив до окремого будинку, тоді копа закликав власника «одвести слід», тобто спростувати підозри, виказавши особу винного або його слід. Якщо підозрюваному вдавалося відвести від себе слід, тоді потерпілий разом з копою йшли далі, доки не знаходили злодія. У разі,

коли слід приводив до чужого села, тоді копа викликали членів громади з вимогою видати злочинця або відвести слід. Якщо село відмовлялося, то мусило компенсувати шкоду потерпілому та заплатити штраф копному суду.

Гоніння сліду здійснювалося копним судом від одного села до іншого допоки слід не виводив за його межі і населений пункт вважався «очищеним» від усіляких підозр та його жителі не підлягали жодним санкціям. До колективної відповідальності також не притягувалися територіальні громади і в тому випадку, коли село, до якого привів слід, добровільно видавало злочинця чи безпосередньо вказувало на нього. Коли слід не виходив за межі села, але громада не захищала підозрюваного із числа своїх членів, слід гнався від двору до двору. Селянин, який виводив слід за межі свого маєтку, також вважався «очищеним» і не притягувався до відповідальності. У разі, коли слід не могли чи не хотіли вивести або село відмовляло у видачі підозрюваного, до відповідальності притягувалася уся громада або окремі власники нерухомого майна. Тобто, винною у вчиненні злочину особою із числа членів громади ставала сама громада, котра своїм матеріальним ресурсом мала відшкодувати завдані збитки.

Під час розслідування траплялися випадки, коли слід зловмисника виходив за межі відповідного копного округу. У такому випадку скликалися збори представників окремих сіл, що входили до складу копного округу, до якого привели сліди, де вирішувалися питання про можливість подальшого розшуку у своєму копному окрузі злочинця, встановлення його і видачі чи не видачі тому селу, де він вчинив злочин. Громада, зрештою, вирішувала долю свого представника, навіть у тому випадку, коли він вчинив злочин².

На другій стадії процесу збиралася «велика копа», що складалася з усіх «му-

¹ Н Іванишев, О древних сельских общинах в Юго-Западной России (Киев, Изд. Киев. археолог. комиссии, Тип. Федорова, 1863) 3.

² І Гриценко, 'Іванишев – засновник історико-правової школи університету св. Володимира' (2000) 40 Віс-

жів» копного округу, обраних населенням копного округу за умови володіння кандидатом маєтком і за постійної осілої на території околиці. Жінки запрошувалися лише в тому випадку, коли копа того вимагала, але тільки за необхідності опитати їх як свідків. Претендент на посаду судді мав відповідати таким вимогам як знання норм звичаєвого права, а також повага та довіра з до нього з боку громади та окремих членів. Перед вступом на посаду суддя (копник) мав скласти публічну присягу у присутності священика, який також був позбавлений права участі в народних зборах.

На суддів покладалися функції безпосереднього здійснення судочинства і винесення відповідного вироку. Судовий процес на цій стадії базувався на таких принципах як усність, диспозитивність, відкритість, змагальність і рівноправність сторін процесу. Диспозитивність – це надана зацікавленим особам, які беруть участь у справі, можливість безперешкодно, в межах встановлених норм, здійснювати свої матеріальні і процесуальні права, а також розпоряджатися ними на власний розсуд.

Окрім копних суддів, на «велику копу» запрошувалися кілька представників із сіл сусіднього копного округу, власники сіл, представники державної адміністрації, щоправда усі без права голосу. Усі інші учасники «великої копи» представляли громаду, тобто селянство копного округу. Серед державних чиновників найважливіший правовий статус належав возному (до 1566 р. називався вижем). На нього покладалося завдання здійснення від імені держави нагляду за процесуальною діяльністю суду.

Звичаєвому українському праву були притаманні процедури примирення (авт. – поєднання) між учасниками спору, які набули широкого розповсюдження і в копних судах. Без відома громади потерпілому категорично заборонялося

миритися з тими особами, які завдали йому матеріальних збитків чи тілесних ушкоджень та травм. Самоуправство, тобто самовільне, без участі громади і копного суду покарання винуватого також не допускалося. Потерпілий міг помиритися зі злочинцем на будь-якій стадії судового процесу, навіть тоді, коли він був засуджений до смертної кари¹. У цьому випадку винний сплачував потерпілому певну грошову суму. Якщо між сторонами не відбувалося примирення, копа постановляла вирок на основі офіційного джерела права – артикулів Литовського статуту.

Інколи суди застосовували до підозрюваного у вчиненні злочину такий запобіжний захід як арешт, але найчастіше передавали його на поруки феодалу чи сільській громаді з внесенням значної суми застави. Поручителі мали у встановлений термін доставляти підозрюваного на судові засідання та для винесення вироку.

Завершальною стадією судового процесу була «завита» копа, на засіданні якої ухвалювалося остаточне рішення по справі з одного боку, а з іншого – так називали стадію виконання судового рішення. У справах про вбивство, коли розшукові та слідчі дії не були результативними, скликалася «присяжна» копа, на якій обрані мешканці копного округу складали присягу, підтвердивши у такий спосіб непричетність громади до вчиненого злочину і необізнаність її з обставинами його скоєння. На цьому копний процес припинявся.

Рішення чи вирoki копних судів називалися «сказанням» або «декретами». Вони проголошувалися в усній формі для усіх учасників процесу. Інколи декрети укладалися у письмовій формі за умови наявності у громаді грамотної особи.

У зв'язку з відсутністю розмежування між цивільним і кримінальним процесом, копні суди виносили як обвинувальні чи виправдальні вирoki, так і рішення

ник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. 13–17.

¹ Н. Иванишев, *О древних сельских общинах в Юго-Западной России* (К, 1863) 22.

про задоволення чи відхилення позову. Більшість цивільних справ стосувалися земельних спорів та відшкодування завданих майнових збитків. У разі винесення обвинувального вироку, суд постановляв вид та міру покарання, що передбачалося нормами звичаєвого права. Серед них виділялися штрафи, тілесні покарання, смертна кара. У разі винесення вироку про застосування смертної кари, його виконували одразу, публічно, на місці проведення суду. Якщо виносився присуд про грошові санкції щодо приватновласницького селянина, який з певних причин не міг сплатити штраф, то учасники копних зборів ішли до поміщика за тим, щоб останній зобов'язав підсудного виконати волю громади. В усіх випадках відмови відповідача виконувати вирок копного суду, його учасники запрошували возного, доповідали йому суть справи і разом із ним доручали окремим членам суду здійснити запис вироку в окремі актові книги гродського уряду. Досить часто копними судами застосовувалися умовні покарання, що було дуже незвичним явищем для судової практики країн Західної Європи та Московського царства.

Апеляційною інстанцією для копних судів після проведення судової реформи у середині XVI ст. стали гродські суди. За своїми повноваженнями та рівнем самостійності копні суди прирівнювалися до інших судових органів. На них поширювалися загальні правила Литовського статуту про «пересуд» і «пам'ятне» – податки, що бралися з підсудних на користь суддів. Останні користувалися такими ж гарантіями захисту, як і члени державних судів. Із посиленням експлуатації селянства та юридичним оформленням кріпацтва III Литовським статутом розгорнувся наступ на права копних судів. Судочинство над селянами поволі перебирали їхні власники. Але на Правобережній Україні вони чинили правосуддя до першої половини XVII ст.

Отже, копні суди проводили свої засідання в умовах відкритості, обраним

громадою колегіальним складом суду. Присутність великої кількості представників від громади забезпечувала публічність процесу та об'єктивність ухваленого судового рішення. Участь у ньому представників адміністрації свідчила про те, що інститути державної влади визнавали вироки, постанови та інші рішення копних судів законними і легітимними, які не потребували підтверджень державними судовими установами.

I, нарешті, третій період організації та діяльності судових органів за доби Великого князівства Литовського тривав від запровадження II Литовського статуту (1566 р.) до остаточного розпаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Саме II Литовським статутом було фактично завершено загальну судову реформу, розпочату в 1564 р. Белзьким привілеєм. За II Литовським статутом князівство Литовське було поділене на староства, а ті, своєю чергою, на повіти. Судовою реформою передбачалося створення в кожному повіті трьох судів: земського, гродського, підкоморського.

Земський суд посідав особливе місце в системі повітових судів, адже він єдиний із тогочасних судів не залежав від адміністрації. Складався із судді, підсудка та писаря (три члени суду), які обиралися шляхтою і затверджувалися королем «до живота чи до вивищення з ласки господарської». Членами земського суду могли бути «люди добрі, побожні, цнотливі, гідні, у праві здатні, писати спроможні», тобто лише шляхтичі повіту. Заборонялося обіймати посаду в суді священикам, представникам повітової адміністрації, земським суддям іншого повіту, іноземцям. Суд збирався тричі на рік. Кожна судова сесія називалася «роком» або «каденцією». Зазвичай тривалість сесії становила три тижні. Засідання відбувалися щодня, крім неділі та великих християнських свят. Суд розглядав справи, що підлягали «праву посполитому і службі земській військовій». Однак на практиці йому була підсудна не лише шляхта. У ньому розглядалися справи про зло-

чини представників різних верств і суспільних прошарків, за які в основному передбачалися штрафи. Тільки земський суд здійснював контроль за діяльністю і правильністю винесених рішень гродським судом. На засідання земського суду за наявності поважних причин можна було не з'являтися двічі. Третя неявка не звільняла від відповідальності. Поважні причини визнавалися Литовським статутом. До них належали: а) хвороба, підтверджена документально; б) служба «государева» чи шляхетська; в) перебування за кордоном; г) участь у засіданні вального сейму. Жорсткими санкціями закон захищав честь судді, як і інших учасників судового процесу. За образу судді передбачалося півтора місячне ув'язнення до міської вежі (в'язниці). За заподіяння тілесних ушкоджень – позбавленням честі та смертю. Щоправда, образа з боку судді, підсудка чи писаря також каралася шістьма днями арешту. Заподіяння тілесних ушкоджень членами суду (разом чи окремо) учасникам процесу передбачало застосування смертної кари.

Гродський або замковий суд не був відокремлений від адміністрації. Глава адміністративної влади повіту – староста чи воєвода, котрий водночас був і старостою центрального повіту свого воєводства, був головою гродського повітового суду. Однак зайнятість адміністративно-господарськими справами не завжди давала можливість старості виконувати судові функції. У цьому разі він уповноважував свого заступника – підстаросту, що призначався з числа осіб шляхетського стану. Членами гродського суду були також гродський суддя та писар. Окрім шляхетського походження, вони мали відповідати таким вимогам: а) мати високі моральні якості та розумові здібності; б) володіти знаннями чинного права; в) володіти руською (державною) мовою; г) мати ценз осілості у повіті; г) бути уродженцями ВКЛ. Загалом, увесь суд призначався, а не обирався,

як це було у земському суді. Гродському суду були підсудні всі справи про тяжкі кримінальні злочини, за які передбачалася смертна кара. Для виконання вироків гродська адміністрація у своєму розпорядженні мала в'язницю, а також ката для виконання смертної кари, допитів і катувань. Юрисдикція гродського суду поширювалася не лише на шляхту, а й на не привілейовану частину населення: селян, служилих людей, міщан, бояр – усіх, хто працював у панських маєтках. Поза компетенцією гродських судів перебували жителі міст, що володіли магдебурзьким правом¹.

Підкоморський суд – спеціальний повітовий суд, що розглядав земельні спори, пов'язані з визначенням межі приватного володіння як щодо землі, так і щодо водного простору, а також встановлював кордони повіту. На вимогу II Литовського статуту, яким і запроваджується суд повітового підкоморія, йому належала ще одна функція – встановлення місця проведення копних судів, адже як професійний знавець адміністративних одиниць повіту, він визначав населення яких сіл мало брати участь у «коповищі».

За нормами II Литовського статуту, із чотирьох осіб, рекомендованих шляхтою, князь призначав підкоморія, який і здійснював судочинство. Підкоморій призначався довічно або до «милості» господаря. Суддя, вступаючи на посаду, мав скласти присягу на вірність «королю і обивателям повіту», в якому він здійснював судочинство, а виконувати свої обов'язки мав «вірно і справедливо». У тексті присяги звучали слова про те, що підкоморій мав єдину мету – «святу справедливість», від якої жодним чином не мав права відступати не із приязні до однієї із сторін процесу, ні заради подарунків від них. Явища корупційного характеру, як бачимо із тексту присяги підкоморія, не були чужими для системи правосуддя доби середньовіччя.

Як найкращому фахівцеві із земельних питань та представнику місцевої

¹ П Захарченко, *Історія держави і права України* (Київ, Атіка, 2005) 60.

адміністрації повіту, судді доручалося виконання інших важливих завдань: інвентаризація землі, проведення ревізій, контроль за кордонами повіту та межами маєтків, що у них розташовувалися. У разі захоплення межі чи її переорювання, винувата особа мала відшкодувати збитки потерпілому та виплатити певну суму штрафу підкоморію.

Суд складався з однієї особи – підкоморія або коморника, що заміняв його. Особами, що допомагали судді здійснювати свої повноваження були писар, мірники і копачі. Суд ухвалював рішення з виїздом на місце спору. Судове засідання мало проводитися через шість тижнів після повідомлення сторін. Цей термін надавався для того, щоб позивач і відповідач мали можливість підготуватися і вчасно прибути до місця проведення суду. На ньому розглядалися справи, що виникали з умисного чи необережного порушення кордонів маєтностей або через їх незнання. Свідками на підкоморському суді могли бути лише християни різноманітних станів: «лиш би були люди добрі, цнотливі, богобоязні та ні в чому не підозрювані». Ними не могли бути євреї, а якщо відбувався спір між татарами або однією із сторін процесу виступали християни, то кожен присягав відповідно до своєї віри¹. У справі мали право брати участь не менше дев'яти свідків, які попереджалися підкоморієм про відповідальність перед Богом за надання неправдивих свідчень. У разі, коли стороною у справі про порушення прав володіння землею, виступав сам підкоморій, рішення ухвалював земський суд. Апеляційною інстанцією для всіх трьох повітових судів був великий князь литовський, а з 1581 р. – Литовський трибунал після його запровадження у державі².

Важливе місце у всіх трьох повітових судах відводилося возному (до 1566 р. – вижу) – посадовій особі, що збирала необхідні для суду докази, виїжджала для

огляду місця вчинення злочину, фіксації факту смерті, заподіяння тілесних ушкоджень, виступала в суді з цього приводу офіційним свідком.

Усі суди, діючі за дорученням короля, є чинними лише за його життя. У разі смерті, тобто у період безкоролів'я, усі суди припиняють свою діяльність, а їх замінює суд *каптуровий*.

У ВКЛ не було чіткого розмежування кримінального процесу і цивільного. Позивач мав назву «сторона поводова», або «істець», відповідач – «сторона отпорна», або «позваний». Суб'єктами злочину виступали особи, що досягли 16-літнього віку. Обидві сторони у справі мали право залучати адвокатів, що називались «уповноваженими». У цій ролі мали виступати особи будь-якого стану чи суспільної верстви, крім священиків, суддів, інших судових чиновників. Попередні слідчі дії проводилися посадовою особою повіту, що отримувала відповідну плату, – возним. У присутності свідків він здійснював огляд місця злочину, констатував смерть, установлював ступінь завданих тілесних ушкоджень, оцінював розмір завданої шкоди. Крім того, саме він давав висновок щодо факту хвороби однієї із сторін процесу, що тричі не з'явилася у засіданні суду. Висновки возного заносилися до спеціальних книг, записи яких служили доказами на суді та могли бути підставою для затримання підозрюваного. Відомості про нього вносили до іншої книги, що в народі отримала назву «чорної». У цивільних справах йому доручалося бути присутнім при цивільних правочинах, покупках, продажах, розмежуваннях земельних володінь тощо. III Литовський статут запровадив посаду «генерала» над іншими возними повіту у розрахунку один генерал на один повіт. Його призначав Великий князь Литовський за обранням воєвод, старост судових і повітової шляхти. За документальними джерелами возні

¹ И Лаппо, 'Подкоморский суд в Великом княжестве литовском в конце XVI и начале и начале XVII века' (1899) 324 *Журнал Министерства народного просвещения* 351.

² П Захарченко, *Історія держави і права України* (Київ, Атіка, 2005) 61.

закріплювалися не за судами, а за повітими. У середньому в одному повіті діяло від 2 до 5 возних.

Потерпілий міг помиритися зі злочинцем на будь-якій стадії процесу. Родичі або сторонні мали право викупити злочинця від покарання, навіть у тому разі, якщо він був засуджений до смертної кари. У разі здійснення злочину дітьми, їхні батьки зобов'язані були доставити обвинувачуваних до суду. У протилежному разі самі батьки притягувалися до відповідальності, але без застосування заходів, пов'язаних із позбавленням волі. Смерть обвинуваченого не припиняла кримінального переслідування. Відповідальність перекладалася на дорослих дітей або родичів. Щоправда, вони підлягали лише штрафним санкціям. Метою покарання передусім визнавалося відшкодування збитків потерпілому. Держава отримувала компенсацію за судові витрати, утримання злочинця лише в тому разі, коли повною мірою буде задоволено позов потерпілого чи його родичів. Якщо коштів, виручених із продажу майна злочинця, вистачало

на задоволення матеріальної частини позову потерпілого і не більше, то державні інстанції своєї частки не отримували взагалі. Судовий вирок називався «декретом». Його ухвалював суддя одноосібно чи від імені колегії не пізніше ніж через три дні після останнього судового засідання. Вирок міг бути умовним, коли сторона заявляла про намір подати апеляційну заяву, і остаточним, коли таких намірів «сутьяжники» не мали. Звернення до суду господаря чи суду панів-ради, як апеляційних, не передбачали ніяких грошових витрат з боку позивача та відповідача.

Висновки. Отже, попри розмаїття інститутів судової влади у ВКЛ, компетенція кожного суду була достатньо чітко визначена. Українське населення, що проживало на анексованих ВКЛ територіях, здебільшого зверталося до недержавних судів, тобто тих, що утвердилися на основі усталених норм звичаєвого права. Їхні рішення легітимізувалися або за допомогою власних рішень недержавних судів (копні суди), або за сприяння численних державних судів.

REFERENCE LIST

BIBLIOGRAPHY

ARTICLES

1. Balanutsa A, 'Mekhanizmy mistsevoho upravlinnya na ukrayins'kykh zemlyakh u velykomu knyazivstvi Lytovs'koho' [Mechanism of local government on Ukrainian lands in Grand Duchy of Lithuania] (2017) 17 *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnomu Yevropi* 509–512 [in Ukrainian].
2. Dovnar-Zapol's'kyy M, 'Krest'yans'ka reforma v Lytovs'ko-Rus'komu derzhavi v polovyni XVI v [Peasant reform in the Lithuanian-Russian state in the half of the 16th century] (1905) 3–4 *Zhurnal Ministerstva narodnoyi prosvity* 244–277 [in Ukrainian].
3. Hrytsenko I, 'Ivanishev—zasnovnyk istoryko-pravovoyishkolyuniversytetuv. Volodymyr' [Ivanishev—founder of the School of History and Law of the University of St. Vladimir] (2000) 40 *Visnyk Kyivsk'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya yurydychni nauky* 13–17 [in Ukrainian].
4. Lappo I, Podkomorskiy sud v Velikom knyazhestve litovskom v kontse XVI i nachale XVII veka [Moscow Region Court in the Grand Duchy of Lithuania in the end of XVI and start of XVII s] (1899) 324 *Zhurnal Ministerstva narodnoho prosveshcheniya* 342–403 [in Russian].

AUTHORED BOOK

5. Koval'ova S, *Sudebnyk velykoho knyazy Kazymyra Yahaylovycha: monohrafiya* [The court-martial of the Grand Duke of Kazymyra Yahaylovycha: monograph] (Mykolayiv, Chornomor. derzh. un-t im. P. Mohyly, 2009) 109 [in Russian].
6. Bedriy M, *Kopni sudy na ukrayins'kykh zemlyakh u KIV–XVIII st.: istoryko-pravove doslidzhennya* [Land court in the Ukrainian lands in XIV–XVIII] (L'viv, 2014) 264 [in Ukrainian].
7. Ivanishev N, *O drevnikh sel'skikh obshchinakh v Yugo-Zapadnoy Rossii* [About ancient rural communities in Southwest Russia] IV (Kyiv, Izd. Kiyev. arkheolog. komissii, Tip. Fedorova, 1863), 72 [in Russian].

8. Zakharchenko P, *Istoriya derzhavy i prava Ukrainy* [History of government and law of Ukraine] (Kyiv, Atika, 2005) 368 [in Ukrainian].

Zakharchenko P.,

*Doctor of Law sciences, Professor, Professor
of the Department of History Law
and states of the Law Faculty
of Kyiv National University Taras Shevchenko
ORCID: 0000-0002-4968-9844*

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/151-163>

INSTITUTIONS OF THE JUDICIARY IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (XIV–XVI CENTURIES): STRUCTURE, CLASSIFICATION, COMPETENCE

Annotation. *The article deals with the classification of the judiciary in the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter referred to as the GDL), which included most Ukrainian lands during that period.*

The purpose of the work is to identify institutes of justice that were active during the Middle Ages in the GDL, to study their structure, to classify and competence each of them.

Following the majority of researchers in the history of national law, the author shares the view that the three stages of the evolution of the organization of justice in the specified period. The periodisation is based on the well-known principle of court ownership, distinguishing state and non-state courts. Characterization of each of the judicial institutions is carried out. It noted that state courts were under the direct jurisdiction of the Grand Duke and his government officials, while non-state courts were not subordinate to government officials, but their decisions were found to be legitimate. Such courts have arranged both the Grand Duke of Lithuania (the master) and the general population, since the former sought to relieve the courts, and the latter sought opportunities to resolve the dispute on the spot, without long journeys and the pecuniary expense of keeping the letter and spirit of the law. The author pays the most attention to land courts created on the basis of customary Ukrainian law. They originated in the fourteenth century. from the tradition of the Russian faithful courts. It is considered by public courts operating throughout Ukraine's ethnic territory, mostly in rural areas. Cities and towns that were not in Magdeburg law were also included in the land area. Representatives of various sections and strata of Ukrainian society participated in his work, starting with the peasantry and ending with the nobles-government. Attention is drawn to the jurisdiction of land courts in criminal proceedings. It has been proven that property crimes – theft, robbery, robbery, arson – were distinguished from criminal cases considered by land courts. Qualified death penalty was practiced, first of all hanging, burning, quartering. Initially, all the inhabitants of the land district (suburbs) came under the jurisdiction of the land courts, but subsequently the nobility was granted the right to sue the commercial court.

The findings of the paper stated that despite the variety of judicial institutions, the competence of each court was sufficiently clearly defined.

Keywords. *Grand Duchy of Lithuania, Institutions of the Judiciary, Classification of Courts, Judiciary, State and Non-State Courts.*

Стаття надійшла до редакції журналу 04.05.2019.